

POJAM I ULOGA ZAKONA U BIBLIJI¹

dr Adalbert REBIĆ

Naša hrvatska riječ *zakon* prijevod je grčke riječi *nomos* koju su prevodioci Septuaginte i novozavjetni pisci upotrijebili prevodeći hebrejsku riječ *torah*. Međutim, već ta grčka riječ „*nomos*” (hrv. „zakon”) nije prikladan i točan prijevod hebrejske riječi „*torah*”. Hebrejski pojam „*torah*” vrlo je slojevit, ima vrlo mnogo značenja. Mnogo je lakše odrediti što ta riječ ne znači, nego što ona znači. Svakako, ona ne znači neki pravni sustav (*corpus iuridicum*), barem ne prije 7. stoljeća pr. Kr. U najstarijim biblijskim tekstovima „*torah*” znači Božju volju, proroštvo, koje u Božje ime izriče neki svećenik u svetišću (usp. Hoš 4, 6; Jer 18, 18). U babilonskom jeziku riječ *tertu*, od koje se najvjerojatnije i razvila riječ „*torah*”, znači *proroštvo*. Hebrejska riječ „*torah*” izvedena je od glagola *jrh* koji znači „*baciti*” (kocku), „*kišiti*”. Bog koji kišom oploduje zemlju da bi dala plodove isti je onaj koji objavom otkriva čovjeku svoju volju na temelju koje može pravedno djelovati i živjeti, kako pojedinac tako i zajednica. Taj je dakle izraz vezan uz plodnost koju Bog daje i uz Božju volju koju Bog objavljuje, „*spušta na zemlju ljudima*” poput kiše da bi ta njegova volja oplodila ljude i društvo. Taj je izraz dakle prvenstveno religiozan, teološki. Zato je teško bilo prevodiocima Septuaginte naći neki adekvatni izraz u grčkom jeziku kad su prevodili hebrejsku Bibliju na grčki jezik. Oni su upotrijebili riječ „*nomos*” ali nisu u grčku Bibliju prenijeli sve ono što znači hebrejski „*torah*”, a unijeli su svakako nešto što hebrejska riječ „*torah*” prvenstveno ne znači (juridički pojam zakona). Daljnji hrvatski izrazi kojima bismo mogli prevesti hebrejsku riječ „*torah*” mogli bi biti „*uputa*”, „*uputstvo*”, „*pouka*”, pa tek onda „*zakon*” kao objavljena Božja volja koja postaje norma po kojoj čovjek i društvo trebaju živjeti. U širem smislu znači i „*Božja objava*”, „*Božji zakon objavljen u Svetom pismu Staroga zavjeta*” i konačno, naprosto „*Stari zavjet*”. *Torah* bijaše objavljeni smjerokaz sveukupnog religioznog i društvenog života starih Izraelaca.

Riječ „*torah*” nalazi se u Bibliji SZ oko 220 puta. Najčešće je upotrebljavaju kroničarski i deuteronomski (oko 40 puta), a zatim psalmist i svećenik (oko 30 puta). Pisani zakon ima vrlo veliku ulogu u teologiji deuteronomskog povijesnog opusa. Veliku važnost u tom pogledu ima pronalazak Mojsijeva zakona za vrije-

¹ Članak objavljen već u SVESCI—COMMUNIO 51(1983),str. 43—49.

me kralja Jošije u zidu Hrama (usp. 2. Kr 22, 8.11; 23, 24sl). U mudroslovnoj književnosti upotrebljava se kao sinonim za riječ „hoq” (zakon), „micva” (zapovijed), „mišpat” (sud) i „dabar” (riječ), i to uvijek u kontekstu objavljenije Božje mudrosti. *Torah* je uputstvo što ga daje Bogom nadahnut mudrac (Izr 13, 14; 3, 1; 5; 13:4, 1 sl).

Imenica „hoq” (pl. huqqim) dolazi od glagola „hqq” a znači uklesati, isklesati, upisati, zartati, urezati. Odatle znači s jedne strane: pisati, a s druge strane: narediti. Kao imenica znači graničnu crtu koju naznači vladar (ili u Bibliji najčešće Jahve) svojim podanicima do koje mogu ili preko koje više ne smiju prijeći. U Izr 8, 27.29; Jer 5, 22; Job 38, 10 „hoq” znači (u kontekstu opisa stvaranja) *red* odn. *poredak* koji je Bog u prirodu usadio (os. Job 38, 33). Bog Jahve daje „hoq” i ljudima: to je red, poredak po kojem oni moraju živjeti. Gledano sa strane Jahvine, „hoq” nije samo red, Jahvin poredak, nego i Jahvino obećanje i obveza, osobito prema kralju (usp. Ps 2, 7). U Dtn, dtr. Chr i Ez „hoq” i „huqqa” postaje naprosto terminus technicus za *zapovijed* i *zakon* (dakako, zajedno s drugim izrazima kao „tora”, „micva”, „mišpat”). Svi su ti termini u navedenoj literaturi nivelirani i sinonimno označuju dio ili cjelinu Božjih naredaba, Božjeg zakona. U istom se smislu „hoq” odn. „huqqa” upotrebljava i u kumranskim tekstovima.²

Druga imenica koja se često istoiznačno uz „tora” upotrebljava za pojam „zakon” jest „micvā”. „Micvā” dolazi od glagola „cavā” (najčešće u Pi) što znači specifični oblik govorenja: zapovjednički ili narednički govor jednog poglavara podređenome.³ Poglavari koji u Bibliji naređuju jesu: kraljevi, plemenski i obiteljski očevi (patrijarsi), majke, braća, vojskovođe, svećenici. Potčinjeni su sluge, sinovi, vojnici. Imenica „micvā” u Bibliji dolazi gotovo u 90% slučajeva u vezi s Jahvom: Jahve je subjekt, a objekt odn. primaoci jesu Izraelci (osobito Mojsije i proroci). Ono što Jahve zapovijeda Izraelcima preko Mojsija i preko proroka jest u najviše slučajeva „torā” (Lev 7, 37; Br 19, 2 i dr.), „berit” (Još 7, 11; 23, 6 i dr.), „huqqim” (Br 30, 17; Pnz 6, 20 i dr.), „micvot” (Lev 27, 34; Suci 3, 4sl) i „mišpat” (Ps 7, 7 i dr.). Prvotno je imenica „micvā” bila terminus technicus za označivanje „zakona”, a u Dtn, dtr. literaturi, i u Chr označuje, kao sinonim, zajedno s riječima „huqqim” i „mišpatim” cjelinu ili dio Zakona.

Imenica „mišpat” (od glagola „špt”) znači čin kojim se ponovno uspostavlja poremećeni red jedne pravne zajednice. Poremećeni red ponovno uspostavlja treća osoba ili treće osobe.⁴

Potpuno religiozan oblik izraelskog zakona plod je dugotrajnog razvoja starozavjetne objave. Očigledno, na dugotrajan objaviteljski proces utjecale su i susjedne izraelske kulture i religije. Objava Božja u SZ nije se dogodila u nekom profanom, sekulariziranom, areligioznom svijetu. Naprotiv, svijet u kojem je živio Abraham, koji je po našem vjerovanju prvi došao u dodir s objaviteljskim Bogom, bijaše vrlo religiozan. Dapače, to je bio svijet vrlo intenzivnog vjerskog življenja, u kojem su se postavljali mnogi bitni ljudski problemi na koje ljudi, sami sebi prepušteni, nisu mogli dati adekvatne odgovore. Abrahamovi suvremenici bijahu vrlo pobožni. Vjerovali su u mnoge bogove, između kojih su se kolebali izabrati najboljeg i najprikladnijeg. Ljubili su ih i istodobno ih se bojali. Poštivali su ih do te mjere, iz straha, da su im nerazumno robovali sve do iscrpljenja. I svoje i tuđe živote

2 Usp. G. LIEDKE, *hqq*, u Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, sv. I, str. 626–633; R. HENTSCHKE, *Satzung und Setzenden*, 1963 J. VAN DER PLOEG, *Studies in Hebrew Law*, u Catholic Biblical Quarterly 12(1950) str. 250–252; M. DELCOR, *Contribution à l'étude de la législation des sectaires de Damas et de Qumran*, u Revue Biblique 61(1954) 539–541.

3 Usp. G. LIEDKE, *cvv*, u ThHWAT, sv. II str. 530–536. *isti*, *Gestalt und Bezeichnung alttestamentlicher Rechtsätze*, 1971.

4 O tomu vidi više u H. H. SCHMID, *Gerechtigkeit und Weltordnung*, 1968.

žrtvovali su da bi umirili bijes bogova. Sve su prirodne sile i pojave oko sebe, kojima nisu znali izvorište, pobožanstvenjivali i osjećali onda ta božanstva kao nepodnosiv teret na svojim leđima i glavama. I političke su sile, i sam kralj, bili pobožanstvenjeni da bi se ljudima moglo lakše vladati. Kralj je potpuno vladao nad ljudima, potpuno raspolagao njihovima životima u ime svojega božanstva: on je bio bog i kao takvome su ljudi, njegovi podanici, bili iz straha neizmerno odani i podvrgnuti. U takvome svijetu došao je Abrahamov Bog, Bog Jahve, kao osloboditelj čovjeka i čovječanstva. Abrahamov Bog daje prave odgovore na vjekovječna čovjekova pitanja. On sekularizira taj tako (krivo usmjereni) religiozni svijet da bi se stavilo na svoje mjesto, pa i štovanje Boga. Abrahamov se Bog zauzima za čovjeka kao prijatelj za prijatelja, kao otac za svoje vlastito dijete. U tom odnosu Bog – čovjek bilo je izvanredno novih spoznaja. Najedanput čovjek mnogo znači, dolazi u središte pažnje. On nije rob nego Božji sin. On se Boga ne treba bojati nego mu se radovati i ljubiti ga.

STAROZAVJETNI ZAKON U KONTEKSTU STAROISTOČNJAČKIH ZAKONA

U svijetu u kojem je zemaljsko biće shvaćeno kao nešto što je potpuno pod utjecajem božanskih sila, zakon je izraz volje bogova pa makar ga promulgirao obični zemaljski vladar. Zemaljski je vladar u takvom svijetu obavijen božanskim autoritetom. Njegovi čini postaju božanski čini, a njegova volja božja volja. U takvom svijetu sve zemaljske ustanove potpadaju pod autoritet božanstva: one su tu jer ih božanstvo želi.⁵ U Mezopotamiji npr. sve su ustanove, s kraljevskom vlašću na vrhu, shvaćene kao nešto temeljno religiozno, nešto apsolutno božansko. Zato se svaki čovjekov čin gleda u svjetlu volje bogova, ovih ili onih, protiv kojih se čovjek može boriti ili – što je najbolje – s njima se složiti i pomiriti. U takvom svijetu čovjek je bio po svojoj naravi politeist: morao je imati uza se razne bogove koji su mu bili naklonjeni: s jednima se borio protiv drugih koji su mu bili zavidni i zlobni. U tom svijetu i zakon ima svoje posebno, religiozno značenje.

U starom *Egipatu* vjerovali su da su zakone dali bogovi. Uostalom, i oni zakoni koje je proglasio faraon smatrani su božanskima jer su faraona smatrali božanstvom. U prologu zakonika koji je pronađen u Karnaku piše o faraonu da je on „dobra bog koji je rođen u gradu Re” i da ga je „rodio Gospodar svih bogova”. Faraonovi se zakoni zato moraju poštivati jednako kao i oni zakoni koje je bog, navodno, objavio u nekom egipatskom svetištu.

Slično je bilo i u *Mezopotamiji*, ali s tom razlikom što se tu kraljeve ne smatra uvijek bogovima. Od početka ovog stoljeća u arheološkim iskapanjima pronađeno je šest starih zakonika: 1) zakonik Ur-Nammu iz Sumera (21. st. pr. Kr.), 2) zakonik Bilalame iz Ešnune (Babilonija, 20. st. pr. Kr.); 3) zakonik Lipit-Ištara (Babilonija, sredina 19. st. pr. Kr.), 4) Hamurabijev zakonik (Babilonija, oko 1700. pr. Kr.); 5) Hetitski zakonik (Mala Azija, sredina 16. st. pr. Kr.) i 6) Asirski zakonik (Asirija, 14. od 12. st. pr. Kr.). Ti staroistočnjački zakonic i bili su prakti-

⁵ Usp. H. CAZELLES, *Le sens religieux de la Loi*, u *Populus Dei*, sv. I, Israel, Rim, 1966, str. 179. S. N. KRAMER, *Israel Exploration Journal* 1953, str. 220; Y. ROSENGARTEN, *Revue de l'Histoire des Religions*, 1959, str. 155.

čan izraz starih običaja, tradicija i etičkih normi pojedinih plemena. Oni imaju mnogo toga zajedničkog među sobom s jedne strane i s izraelskim zakonicima Staroga zavjeta s druge strane. Oni su odraz jedne zajedničke kulture i civilizacije.

Mezopotamski zakonici prvotno i izvorno nisu bili zamišljeni kao obavezni zakoni za suce kojih bi se suci na sudu trebali držati i prema kojima bi morali suditi. Slučajevi koji su dospjeli na sud rješavali su se prema uhodanim običajima i ponašanjima zajednice. Zakonici su trebali izraziti shvaćanja zajednice o pravu i pravednosti te bijahu prvenstveno literarne i odgojiteljske naravi. Sam Hamurabijev kodeks nudi se ljudima kao uputa u njihovu traženju pravde i pravednosti. U uvodu mu piše: „...progonjeni čovjek koji traži pravdu na sudu neka najprije dode do mojeg kipa, kipa kralja pravednog poretka, i neka zatraži da mu netko pročita riječi zakona s mojeg kipa, i neka pažljivo sasluša važne riječi: moj stećak treba mu razjasniti njegov pravni položaj da bi mogao sagledati pravednost koju traži...” Dakle, taj je zakonik prvenstveno bio tu da čovjeka pouči, da mu posluži kao smjerokaz u traženju pravde i pravednosti.

Zakon, pravda i pravednost bijahu u starome svijetu obavijeni vjerskim (religioznim) velom. Zakone i propise izdaje kralj koji ovdje u svijetu ponazočuje boga. Kraljevstvo ima svoje porijeklo u samome bogu Anu. Vrhovni bog Anu poslao je poslije potopa kralja s neba na zemlju. Zato je kralj bio shvaćen kao bog i kao božji sin. Zakon koji je on objavio bio je istodobno i božji zakon. Kao božji namjesnik kralj je morao štiti „udovicu i siromaha”, morao je osiguravati ugodan i miran život svojem narodu, štiti ga pred nasrtajima tuđinaca, poraditi na tome da se ljudi sjedine s božanstvom.⁶ Da bi kralj mogao sve to izvršiti, primio je od božanstva (npr. od Šamaša, boga pravednosti) darove, kreposti, vrline. Tako Sargon II, asirski kralj, piše: „U mojoj sveopćoj mudrosti, ja, koji bijah po nalogu boga Ea obdaren razumom i sposobnošću i po nalogu Nin-men-anna, božice majke (bogorodice), umnošću koja nadilazi umnost svih kraljeva prije mene ja misljah i razmisljah dan i noć...”⁷ Na nešto bližem prostoru, u Izraelu, postoji jedan *fenički* kralj koji u 7. stoljeću pr. Kr. piše ovako: „Baal me učinio ocem i majkom svih Danunijaca. Ja uzdržavam sve Danunijce... Slomio sam prekršitelje i s lica zemlje zbrisao svako zlo... Učvrstio sam svoje prijestolje i sklopio mir sa svakim kraljem. Svatko me uzima za zaštitnika zahvaljujući mojem blagostanju (*sdq*), mojoj mudrosti (*hkmt*) i zahvaljujući mojoj srdačnosti.” (Usp. Cazelles, nav. dj, str. 183.).

U tom religijskom i kultumom ozračju živjeli su starozavjetni *Izraelci*, počevši od praoca Abrahama pa nadalje. Duhovni velikani starog Izraela, proroci i nadahnuti pisci, pokušali su preoblikovati vjersko-političku ideologiju stare Mezopotamije. Polazeći od duboke vjere u Boga stvoritelja, pokušavaju svojim suvremenici u ime samoga Boga dati odgovore na najvažnija pitanja njihove zemaljske egzistencije. Probuduju vjeru u jednog Boga, osobnog Boga, najmudrijeg, najmoćni-

6 usp. H. CAZELLES, nav. dj. 182

7 usp. R. LABAT, *Le caractère religieux de la Royauté assyro-babylonienne*, Paris, 1939, str. 62.

jeg. Boga iznad svih bogova. Vjerom u takva Boga pokušavaju nadvladati mezopotamsku vjeru u kozmičke sile. Izraelski je Bog osobni Bog, Bog koji se brine za čovjekovu sudbinu, čovjeku daje upute kako postići blaženstvo i sreću kako ovdje na zemlji, tako i poslije smrti. To je Bog Abrahama, Izaka i Jakova; Bog koji nudi obećanja, s vremenom ta obećanja ostvaruje, vodi svoj narod u vedriju, sretniju budućnost. Od Abrahamova vremena do Mojsijeva vremena ne postoji neki opće priznati, božanski zakon po kojem bi se sva plemena ravnala (tora). Plemena se ravnaju po svojim plemenskim običajima, po običajnom pravu, po obiteljskim navikama i načinu življenja. Iz svega toga nastaje običajno pravo, nepisan zakon po kojem se ravnaju plemenski poglavice, obiteljski poglavari i patrijarsi. Mnogo će od toga kasnije ući u pisani Mojsijev zakon – Toru.

ZNAČAJKE STAROZAVJETNOG ZAKONA

Starozavjetni Zakon ima svoje podrijetlo u Boga. Zakon je pisani izraz apsolutne Božje volje. Zato se Zakonu ima podvrgnuti kako svaki građanin, član Božjeg naroda, tako i kralj, poglavar naroda. U susjednih naroda oko Izraela – vidjeli smo – kralj je bio apsolutni gospodar naroda (smatran božanstvom!) i gospodar nad zakonom: on je bio zakonodavac i jedini mjerodavni tumač zakona. U starome Izraelu, naprotiv, Bog je jedini zakonodavac i jedini sudac. To je, dakako, imalo za posljedicu da su Izraelci Zakon smatrali apsolutnim, svetim i neukidivim. Zakon je izraz nepromjenljive Božje volje i ima se poštivati. Takvo shvaćanje Zakona uvjetuje i stav pojedinaca prema prestupcima Zakona. Dok je u Mezopotamiji kralj bdio nad zakonom i određivao kako će i na koji način zakon štititi državu i narod, dotle u Izraelu samo Bog određuje u kojoj mjeri i kako će Zakon štititi pojedince i zajednicu. I dok su prekršitelji zakona u Mezopotamiji odgovorni kralju koji im može oprostiti ili ne, kazniti strogo ili blago, osloboditi ili u zatvor strpati, dotle su u Izraelu prestupnici Zakona odgovorni samomu Bogu. Bog jedini sudi, kažnjava ili pošteđuje (dakako, uvijek samo nakon obraćenja i pokajanja!). U Izraelu prijestup Zakona ne može oprostiti nikakav ljudski autoritet, nego samo Božji. Samo Bog može oprostiti prijestupe Zakona (u neku je ruku to bio slučaj i u Mezopotamiji jer se ondje kralja smatralo bogom!).

Pred starozavjetnim su Zakonom svi podanici bili jednaki, i kralj i građani (u Mezopotamiji su u tom pogledu ljudi bili podijeljeni na tri skupine). Svi su stvoreni na sliku Božju. Starozavjetni Zakon naglašava vrijednost čovjeka i svetost njegova života. Svaki čovjek ima svoje određeno mjesto u poretku koji je sam Bog zasnovao. Vrijednost se čovjeka ne mjeri nipošto onime što on ima odnosno što posjeduje, nego samo onime kako se ponaša prema Bogu i prema bližnjemu odnosno kako ispunjava u svojem životu Zakon Gospodnji. Etička opomena starozavjetnom vjerniku: „Ne mrzi svoga brata u svom srcu!... Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe!” (usp. Lev 19. 17–19) izvanredno nadilazi obične zakonske naredbe susjednih naroda oko Izraela, pa i suvremeno zakonodavstvo.

Izraelsko se zakonodavstvo izvrsno prilagođavalo novim društvenim uvjetima. A budući da su zakoni imali vjerski karakter, mogli su ih mijenjati samo ljudi s religioznim autoritetom. Bijahu to obično karizmatici, Božji izabranici, posredni-

ci između Boga i ljudi. I u vrijeme monarhije zakoni zadržavaju isključivo vjersko opredjeljenje. Kraljevi, međutim, nisu u zakonodavstvu imali neki naročiti utjecaj. Svećenici su bili tumači Zakona. Zakon spada među bitne svećenikove funkcije. Prema prorocima 8. i 7. st. pr. Kr. *Zakon-Tora* toliko je za svećenike značajna koliko *Riječ-Dabar* za proroke. Proroci osuđuju svećenike što su zanemarili poučavati narod u Zakon (usp. Hoš 4, 6), nanosili silu Zakonu (Sef 3, 4; Ez 22, 26), krivom Zakonu učili narod (Mal 2, 8). U mladim se predajama ističe nedostatak svećenika kao nedostatak samog Božjeg zakona. Svećenik prima Zakon od Jahve, Boga, i prenosi ga narodu. On neukim laicima posreduje spoznaju Božjeg zakona. „On (tj. svećenik) uči (hebr. hif. od glagola *jrh*) Jakova tvojim odredbama (hebr. *mišpatim*) i Izraela tvojemu Zakonu (hebr. *tora*)” (Pnz 33, 10). Uči pojedince kako razlikovati između svetog i profanog, između čistog i nečistog, između dobra i zla, između onog što je desno i onog što je lijevo (usp. Lev 10, 10 sl). Uči kako treba obdržavati šabat, kako slaviti pashu, kako žrtvovati i slično (usp. Izl 12, 49, Lev 6, 2.7 i drugdje).

I proročka se poruka također smatrala kao Jahvin zakon. Po Izaiji sva je njegova proročka poruka bila *te'uda* i *torah* (Iz 8, 16, slično i Zah 7, 12). Zato se često *torat Jahve* upotrebljava kao sinonim, paralelno s izrazom *dabar Jahve*.

ZAKON U POSUŽANJSKO DOBA

Obnovu u odnosu na vjeru i nacionalnost koja je slijedila po povratku Židova iz babilonskog sužanjstva pratila je i temeljita promjena zakonodavstva. Sve je naravno opet bilo upućeno na vjeru. Dok je u stara vremena (do propasti monarhije, 587. godine pr. Kr.) zakon u biti odražavao postojeće običajno pravo, sada se na temelju starog zakona stvara novi zakon i sve se propisuje. U to vrijeme propisi počinju dobivati veliku važnost. Njima je uređena svaka pojedinost svakodnevnog života pobožnog Izraelca.

U to je vrijeme, poslije babilonskog sužanjstva, pisani zakon sadržan u Petoknjžju, trebalo ne samo tumačiti nego i proširiti prilagodivši ga novim promijenjenim društvenim uvjetima života. Pismoznanci su tako poslije babilonskog sužanjstva stvorili *obnovljeni Zakon* i *obnovljeno zakonodavstvo*. Dok su prije babilonskog sužanjstva samo Mojsijevo petoknjžje smatrali izrazom Božje volje, sada tako shvaćaju cijelo Sveto pismo.

Taj je razvoj doveo na vrh ljestvice židovskog društva novi stalež, *tumače Zakona* odnosno *pismoznance*. Novi teokratski sustav u Judeji, u sklopu velikog perzijskog carstva, odnosno judejska hijerarhija s velikim svećenikom na čelu, stvorio je od svećenika aristokratsku kastu koja je stajala visoko iznad puka i iznad svjetovnih stvari. Svećenici su se sve više počeli baviti politikom, a sve manje poučavanjem ljudi u Zakon. Narod je zato tražio pouku u Zakonu kod intelektualnih voda koji su mu bili bliži i koji su bolje poznavali njegove potrebe, kod pismoznana. Oni su s vremenom uzeli sasvim u svoje ruke tumačenje Zakona i vršenje pravde, pa su onda sve više potiskivali svećenike iz vodstva zajednice. U tome se kao prvi pismoznanaac istakao pisac Ezra (premda je on bio i svećenik).

Zakon zapisan u Svetom pismu postao je sada sveta i apsolutna obveza za svakog vjernika bez obzira u kojoj zemlji ili u kojoj zajednici živio. U to se vrijeme ozbiljno uzima u obzir osobna odgovornost pojedinca u odnosu na ispunjavanje Zakona (tomu su mnogo doprinijeli proroci Jeremija i Ezekiel). Kazna odnosno nagrada pogada pojedinca, a ne više zajednicu (kao prije babilonskog sužanštva, kolektivni mentalitet). Zakoni se odsad više ne mogu i ne smiju mijenjati. Posljednja prilagodba starozavjetnog Zakona novim situacijama učinjena je odmah po povratku iz babilonskog sužanštva da bi onda takva ostala kodificirana za sva buduća pokoljenja židovskih vjernika. Dakako, Zakon je i dalje trebalo tumačiti u odnosu na pojedine situacije u kojima se pojedini vjernik ili zajednica nađe. U tumačenju Zakona vrlo brzo su se isticali *rabini*. Njihovi su učenici sabirali tumačenja Zakona svojih učitelja i tako su nastajale zbirke tumačenja Zakona rabina i pismoznana (halakoth i micvot).

Usmeno tumačenje Zakona vrlo se brzo razvilo u jedan sustav. U tome su osobito ulogu imali *farizeji*, nova sljedba vjerskih ponosnika (da ne kažemo fanatika). Oni su svoje zakone izvodili iz Zakona, zapisanog u Svetom pismu (Tora), i njemu dodavali nove, potrebne za pojedine svakodnevne situacije vjernog Židova. Da bi svojem usmenom Zakonu dali istu važnost kakvu je imao *pisani* Zakon, počeli su tvrditi da i taj *usmeni* Zakon potječe od Mojsija, ali da nije nikada bio zapisan nego prenašan usmenim putem s oca na sina, s pokoljenja na pokoljenje. Farizeji su s vremenom postigli da je narod više cijenio te njihove usmene predaje negoli sam pisani Zakon. Zato će Isus farizejima koji mu prigovaraju: „Zašto tvoji učenici krše predaju starih? Ne peru ruku prije jela!” reći: „A zašto vi kršite Božju zapovijed zbog svoje predaje?” (Mt 15, 3) ili ono što Isus reče za farizeje i pismoznance. „Oni vežu teška bremena koja se jedva mogu nositi te ih stavljaju ljudima na pleća, a sami ih neće ni prstom pokrenuti!” (Mt 23, 4). Odatle velik sukob ne samo između farizeja i Isusa, odnosno farizeja i mlade Crkve, nego i farizeja i saduceja. Saduceji su zabacivali usmene predaje farizeja smatrajući ih novotarijama i priznavali samo Zakon zapisan u Petoknjžju. U tom su kontekstu saduceji bili čuvari starih predaja (konzervativci).

ŽIVOT POD ZAKONOM

U takvim se uvjetima razvilo shvaćanje o „dobrom ponašanju” i o „dobrom življenju” koje je za jedini kriterij uzimalo apsolutnu poslušnost pojedinim propisima, i onima sitničavima, koje su shvaćali kao izraz Božje volje. Toj i takvoj filozofiji Zakona odgovarala je i narav starozavjetne religije. Petoknjžje stavlja velik naglasak na „obdržavanje svih riječi Zakona” a ne na istraživanje i razmišljanje „tajni Božjih koje ionako pripadaju samo Jahvi”. Tako je izraelska religija postajala sve više religija ponašanja (dakako, dobrog ponašanja!) negoli religija *vjere* kao apsolutnog predanja i povjerenja Bogu. Zakon koji je stvoren do babilonskog sužanštva i u vremenu odmah nakon povratka iz babilonskog sužanštva postao je sada apsolutno mjerilo posužanjskog židovstva. Od židovskog se vjernika traži da vjerno ispunjava sve zakone. Sve veće inzistiranje na pisanim i usmenim zakonima svojih preda osobito je uvjetovano sve većom borbom protiv sve prodornije heleniza-

cije i poganstva. Po vršenju zakona svojih preda židovski je vjernik jedino u tom kulturno-religijskom kontekstu mogao sačuvati svoj vjerski i nacionalni identitet. A ruku pod ruku s time dolazila je i opasnost od sve većeg zatvaranja u geto, što će uostalom pratiti vjerne Židove kroz svu njihovu povijest.

Budući da običan Židov nije ni mogao znati sve zakone i zakončice, a kamoli ih vjerno vršiti, sve više je rastao sloj prosječnih vjernika koje su farizeji prezirali i na njih posprdno gledali (hebr. 'am ha'arec!, hrv. rulja, raja, puk). Farizeji su, sve više inzistirajući na apsolutnoj vjernosti Zakonu, židovsku zajednicu (sinagogu, odnosno crkvu) pretvarali u neku elitnu, monastičku boguodanu zajednicu u kojoj su oni postupno preuzeli ulogu duhovnih policajaca te pomno pazili da ljudi vjerno izvršavaju sve propise. U tome je izvor sukoba između farizeja i Isusa. Isus je imao drukčije shvaćanje. On je čovjeka stavljao u središte pažnje. „Nije čovjek stvoren radi subote, nego subota radi čovjeka! Sin Čovječji gospodar je subote!” (Mk 2, 27–28). Drugim riječima, zakon je stvoren radi čovjeka a ne čovjek radi zakona. Zakon mora biti u službi čovjeka. Kad više ne vrši ulogu pomoćnika čovjeku, on više ne vrijedi, ne obvezuje čovjeka.

STUDIJ ZAKONA

Sveto pismo SZ traži stalno studiranje Tore (Jš 1, 8; Ps 1, 2 i drugdje). Osobito mladi moraju učiti Zakon (Pnz 6, 7). Razvojem usmenog zakona i nagomilavanjem predaja takav je studij bio još potrebniji. Tako je sve više rastao stalež učenih ljudi koji su sav svoj život posvećivali studiju Zakona. No nije bilo dosta samo *učiti* nego i *vršiti* Zakon! „Moja se hrana sastoji u tome da vršim volju onoga koji me je poslao i dovršim njegovo djelo!” (Iv 4, 34). „Neće svaki koji mi govori 'Gospodine! Gospodine!' ući u kraljevstvo nebesko, nego onaj koji vrši volju Oca koji je na nebesima!” (Mt 7, 21). Zakon je imao osobito u farizeja vrlo veliku religioznu i duhovnu vrijednost. Trebalo ga je prihvatiti i vršiti kao izraz Božje volje pa ma kako teško to bilo.

Rabini se nisu toliko bavili religijom ili teologijom koliko samim Zakonom (Torom). Bavili su se pitanjima kako primijeniti Zakon na praktični život i kako ga ispuniti! U Isusovo vrijeme bilo je 613 zakona koje je pobožni Židov morao vršiti da bi bio siguran da će ući u kraljevstvo Božje (Talmud Makkot 23). Osobito su se morali poštivati zakoni o jelu, o suboti i o odijevanju (pobožnici su nosili cicit). Farizeji su Zakon učinili temeljem židovske teologije. Ako pročitamo Talmud, uvjerit ćemo se da u tom religijskom sustavu nema teologije u pravom smislu riječi nego samo nauk o zakonima i njihovo tumačenje. Tumačenje Zakona pak najčešće je bilo vrlo fanatično. Tu nije bilo mjesta razumu (koji ipak u teologiji ima neku ulogu)! Zakon je bio tu da ljude podsjeća na Boga – i to bijaše jedini njihov smisao.

SHVAĆANJE ZAKONA U NOVOZAVJETNO VRIJEME

Što se Stari zavjet više primicao svome kraju, to je jače u narodu dolazilo do izražaja iščekivanje mesijanskog vremena. Mnogi su se nadali da u mesijansko doba neće više trebati obdržavati Zakon i propise: svaki će čovjek vršiti Božju volju iz

potrebe vlastitog srca. Srce odnosno savjest, bit će svakomu njegov zakon. Zakon je, po njima, ispunio svoju ulogu. Više nije potreban. Odatle je razumljivo da su rabini bili vrlo nepovjerljivi i sumnjičavi prema mesijanskim pokretima. Drugi su opet pobožnici smatrali da upravo ispunjavanje Zakona, sve vjernije i apsolutnije prihvaćanje Zakona, može pospješiti dolazak mesijanskog kraljevstva. Eseni u Kumranu vrše Zakon upravo vjernije nego drugi jer su svjesni da se bliži svršetak te nadolazi kraljevstvo Božje. Naglašavali su poput starozavjetnih proroka istinsku, nutamju pobožnost protiv formalnog vršenja Zakona. Iščekivali su Novi savez, oprostjenje grijeha, dolazak Duha Svetoga i zajedništvo s Božjim anđelima (usp. osob. Pravilo zajednice, *passim*). Častili su Zakon upravo na način kulta. Poistovjećivali su ga s božanskom mudrošću (slično kao Isus Sirah, usp. Sir 24, 9–23). Bio je za njih Božja Riječ, voda koja gasi žed, kruh koji daje život (vječni) ili stablo koje donosi izvrsne plodove. Zovu ga „Zakonom života” (Sir 17, 11) i „Stazom života” (Ps 16 11). U njemu se nalaze sve bogatstvo mudrosti i znanja, ukratko, sve ono što će Ivan i Pavao s pravom naviještati o Kristu (usp. Kol 2, 3). Za Židove je Zakon uistinu bio ono što je za kršćane Krist. Raspeti Krist postao je za nas Zakon. Krist je svrha i svršetak Zakona (usp. Rim 10, 4).

PAVAO O ZAKONU

Za Pavla je židovski Zakon bio samo *paidagogos* (doslovce „rob koji vodi učenika k učitelju”) do Krista (usp. Gal 3, 28–34). Bez oklijevanja tvrdi da je kršćanin oslobođen od Zakona: „Vi niste više pod Zakonom, nego pod milošću.” (Rim 6, 14). Još više, za Zakon, koji su Židovi smatrali donositeljem života, Pavao paradoksalno tvrdi da ga je Bog nametnuo čovjeku da mu donese smrt. Bio je sustav prokletstva, a ne blagoslova (Gal 3, 10). Zakon naime izaziva prekršaje, a ne da ih sprečava. U tom smislu on je prije sustav prokletstva negoli blagoslova.⁸

Zato Pavao naviješta kršćanima oslobođenje od Zakona. Oslobođenje od Zakona, po Pavlu, logična je posljedica njegove nauke o oslobođenju čovjeka od grijeha. To je samo posljednja karika. Po Pavlovu naučavanju kršćanin je oslobođen grijeha, smrti, tijela i, dosljedno tomu, Zakona. „Grijeh više neće gospodovati nad vama jer vi niste više pod Zakonom, nego pod milošću!” (Rim 6, 14). Biti pod Zakonom, isto je za nj što i biti pod grijehom.

Pod pojam Zakona Pavao sasvim sigurno uključuje i onaj dio Mojsijeva zakona koji se tiče moralnog života. Poslanica Rimljanima čak i ne govori o Zakonu osim u tom smislu. Govori o Zakonu grijeha i smrti (Rim 8, 2), tj. o Zakonu koji izaziva grijeh i šalje u smrt od čega nas Pavao proglašava slobodnima (usp. Rim 8, 2).

Kršćanin je oslobođen od Zakona po nečemu što Pavao isto tako naziva zakonom, ali *zakonom Duha* koji daje život. Taj novi zakon jest zakon Duha Božjega (sv. Toma Akvinski reći će da je taj zakon istovjetan s Duhom Svetim koji je u nama i s njegovim djelovanjem u nama). Taj je zakon „pneumatikos” (Rim 7, 14) zato što ga je dao Duh Sveti. Zakon Duha ne razlikuje se od Mojsijeva zakona samo po tome što pred čovjeka stavlja jedan viši ideal, ili što nameće veće zahtjeve ili

⁸ Usp. S. LYONNET, *Zakon ili Evanđelje*, Zagreb, 1973, str. 9–10.

– što bi bilo upravo sablazno – što bi nudio spasenje „uz popust”. Isus nije umjesto teškog Mojsijevog zakona dao neki „laki moral”.⁹ Neki su upravo tako shvatili Pavla već u njegovo vrijeme. Iz tako krivo shvaćenog zakona Duha, duha slobode, razvio se kasnije libertinizam.

Zakon se Duha uistinu korjenito razlikuje od Mojsijeva zakona po svojoj naravi. To više nije Zakon premda ga je „dao Duh Sveti”. Nego to je zakon koji „u nama ispunja Duh Sveti”. To nije neka norma djelovanja, neka izvanjska norma, nešto nama izvana nametnuto, nego je to istinsko djelovanje Duha Svetoga u nama. To je jedan nov nutarnji dinamizam. To je milost (Rim 6, 14), to je Novi savez, to je neki sveti *duhovni* dinamizam u nama. Bog je s nama po Kristu sklopio Novi savez koji se sastoji upravo u izlivanju Duha Svetoga u nas. „Novi savez jest sam Duh Sveti jer u nama pokreće ljubav, puninu Zakona.” Novi je zakon promulgiran ne u Govoru na gori, nego na dan Pedesetnice kad je „prst desne Očeve” upisao svoj zakon ne više u kamene ploče nego u srca ljudi. Zakoniku Staroga zakona, koji je dan na Sinaju, odgovara ne neki novi zakonik, nego dar Duha. Njega je kršćanin primio umjesto Zakona.¹⁰

ISUS I ZAKON

Na temelju naših izvora o Isusu (Evangelja) koji su odraz kasnije apostolske Crkve, teško je točno reći kakav je odnos povijesnog Isusa bio prema židovskom Zakonu. Svakako „nije došao da ukine Zakon, nego da ga ispuni” (Mt 5, 17).

Iz njegovih govora i iz njegova ponašanja možemo zaključiti da je

1) suprotstavio popuštanje Mojsijeva zakona ljudskim slabostima prvotnoj volji Stvoriteljevoj (usp. Mk 10, 5–9). Prije Zakona i iznad njega postoji za Isusa dakle ideal koji je Stvoritelj čovjeku usadio u njegovu narav. Po tom idealu trebao bi čovjek živjeti uvijek i svugdje.

2) Iznad ispunjavanja kulturnih propisa i formalnih molitava postavio je kao zahtjev *ljubav* prema Bogu i prema bližnjemu. Ljubav prema Bogu i prema bližnjemu najveća je zapovijed, najuzvišenija norma čovjekova ponašanja. U ljubavi prema Bogu i čovjeku sadržan je sav Zakon i svi Proroci.

3) Pokazao se vrlo skeptičan, nepovjerljiv pa čak i neprijateljski prema usmenim predajama farizeja, osobito prema njihovu sitničavom i skrupuloznom tumačenju i primjenjivanju Zakona (Mk 7, 5–13) na čovjeka. Pokazivao je stanovitu širinu za čovjeka. Čovjek mu je bio u središtu pažnje.

U privatnom životu – znamo – Isus je bio pobožan Židov vjeran Zakonu (npr. hodočastio je u Jeruzalem po običaju!) ali se nikad i nigdje nije dao sputati levitskim propisima i farizejskim tabuima. Sjedio je za stol s grešnicima (što je, po farizejima, bilo najstrože zabranjeno!), uzeo je čak grešnika-carinika među svoje učenike, kontaktirao s poganima, približavao se ili davao da mu se približavaju žene pa i poganke. Dozvolio je da u društvu žena koje su ga pratile sve od Galileje (Lk

⁹ Usp. S. LYONNET, 21–22.

¹⁰ Usp. S. LYONNET, 22–23.

8, 1–3) bude i jedna Magdalena, iz koje bijaše izagnao sedam đavola. To se nije ni pošto moglo podudarati sa strogim zahtjevima suvremenog židovskog ponašanja. Ali „Sin Čovječji gospodar je subote!” (Mk 2, 28).

Isusovi sljedbenici, članovi jeruzalemske prvokršćanske zajednice, povezivali su svoju vjeru u Isusa s apsolutnim izvršavanjem svih propisa Mojsijeva zakona. U tome je ubrzo nastao spor između judeokršćana i helenističkih kršćana (koje je npr. vodio Stjepan u Jeruzalemu!). Helenistički kršćani, koji su imali nešto fleksibilniji odnos prema židovskom Zakonu i prema Hramu, bili su za judeokršćane sablazan. Judeokršćani u Jeruzalemu, pod vodstvom Jakova, Petra i Ivana, bili su krajnje potčinjeni Mojsijevu zakonu i svim židovskim predajama i zakonima. Tu napetost riješit će tek sv. Pavao nakon sve većeg prisustva kršćana poganskog podrijetla u Crkvi. Pavao će shvatiti da je raspeti Krist za nas postao zakonom i da nas je oslobodio od zakona. No ne smijemo ni nakon ovoga ovdje rečenog shvatiti da je Pavao bio naprosto protiv zakona. On je zakon poštivao, ukazivao na korist i vjernost zakona. „Zakon je, bez sumnje, svet i pravedan!” (Rim 7, 12). Ali zakon je bio samo *paidagogos* do Krista. Krist je svrha i dovršenje zakona! On je zakon za nas! „Jer *Zakon* bijaše dan po Mojsiju, a po Isusu Kristu dode *milost i istina!*”

ZUSAMMENFASSUNG

Im Artikel wird über die Bedeutung und die Funktion des Gesetzes in der Bibel gesprochen. Autor unternimmt zuerst die philologische Analyse derjenigen Wörter, die in der Bibel für das gebraucht werden, was wir mit dem Wort Gesetz oder ähnlichen Wörtern übersetzen. Es folgt schon daraus, dass das Gesetz besonders im Alten Testament eine vorwiegend religiöse Bedeutung und Funktion hat. Das wird noch offensichtlicher, wenn man das alttestamentliche Gesetz mit den Gesetzen und Gesetzgebungen im Alten Orient (Aegypten und Mesopotamien) vergleicht. Dieser Vergleich zeigt, was für Merkmale das alttestamentliche Gesetz hat. Das atl. Gesetz hat seinen Ursprung im Gott, es ist der Ausdruck seines absoluten Willens und alle Bürger dh. alle Gläubigen sind diesem Gesetz untertan. Autor zeigt in der Folge, was für eine Rolle das Gesetz hatte und wie es sich in der Zeit nach dem Exil entwickelte. Da bekommt das atl. Gesetz neue Interpretationen, neue Zusätze und neuen Umfang. Das Gesetz wird fleissig studiert. Es entstehen Schulen, in denen man das Gesetz studierend begreifen mochte. Da kommen die Schriftgelehrten und Pharisäer, die besonderen Wert auf das Gesetz legen. Sie passen auf, dass das Gesetz von allen Mitgläubigen strengstens observiert wird. In diesem Zusammenhang kommt dann Jesus mit einer ganz neuen Interpretation des Gesetzes und mit einer vernünftigeren Anwendung an das alltägliche Leben. In dieser Richtung wird auch der Apostel Paulus seine Lehre vom Gesetz entwickeln.